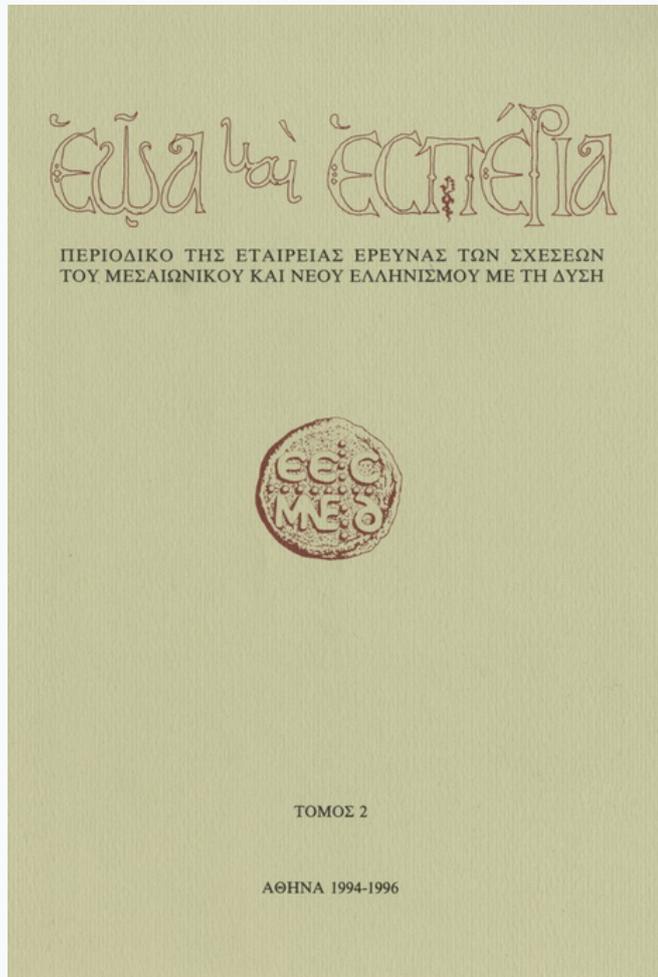

Eoa kai Esperia

Vol 2 (1996)

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ. ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ARNOLD ΤΟΥΝΒΕΕ ΚΑΙ ROBERT FOSSIER

ΝΙΚΗ ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ

doi: [10.12681/eaesperia.30](https://doi.org/10.12681/eaesperia.30)

To cite this article:

ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ Ν. (1996). ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ. ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ARNOLD ΤΟΥΝΒΕΕ ΚΑΙ ROBERT FOSSIER. *Eoa Kai Esperia*, 2, 71-82. <https://doi.org/10.12681/eaesperia.30>

**ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ**
ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ARNOLD ΤΟΥΝΒΕΕ
ΚΑΙ ROBERT FOSSIER

Η σύγχρονη δυτική ιστοριογραφία, αντικατοπτρίζοντας μία παράδοση που συναντάται ήδη κατά την καρολίνειο περίοδο και τα *Gesta Karoli Magni*¹, έχει την τάση, όταν αναφέρεται στον μεσαιωνικό κόσμο, να περιορίζεται στα όρια της Δυτικής Ευρώπης. Αντίστοιχα, αναζητώντας τις απαρχές μιας ευρωπαϊκής σύνθεσης με τη δική της ταυτότητα, τείνει να φθάνει μέχρι τον Κάρολο τον Μέγα και την αυτοκρατορική του στέψη τα Χριστούγεννα του 800 μ.Χ.², ή καλύτερα, μέχρι την πρώτη μ.Χ. χιλιετία και τις τότε σχηματιζόμενες κοινωνικές δομές³.

Στα πλαίσια αυτά, ο ευρωπαϊκός μεσαιώνας φαίνεται να περιορίζεται στη Δύση, που εμφανίζεται ως μία κοινωνία καθ' εαυτή⁴ και μόνο στην καλύτερη περίπτωση εξετάζεται παράλληλα με τους συγχρόνους της ισλαμικό και βυζαντινό κόσμους⁵. Πρόκειται για μία θεώρηση η οποία

Σημείωση: Οι παραπομπές που ακολουθούν γίνονται ενδεικτικά σε ορισμένα έργα, προκειμένου να χρησιμεύσουν ως απτά παραδείγματα, χαρακτηριστικά συγκεκριμένων θεωρήσεων και να τις καταστήσουν εναργέστερες. Δεν αποτελούν πίνακα της δυτικής περί Βυζαντίου ιστοριογραφίας, ούτε συνιστούν διεξοδική και λεπτομερή βιβλιογραφία.

1. Γράφονται περί τό 883 μ.Χ. Βλ. H. G. THÜMMEL, *Fränkisches Selbstbewusstsein gegenüber Byzanz bei Notker von St. Gallen, Byzanz in der Europäischen Staatenwelt*, Berlin 1983, σ. 17-25.
2. Πρόκειται για την κλασική πλέον θεώρηση του H. PIRENNE, *Mahomet et Charlemagne*, Paris - Bruxelles 3, 1937, που καθιέρωσε την καρολίνειο αυτοκρατορία ως την απαρχή της ευρωπαϊκής απάντησης στη διάλυση της μεσογειακής ενότητας και στην ισλαμική εξάπλωση.
3. H. G. KOENIGSBERGER, *Medieval Europe 900-1500 AD*, Harlow, Essex 1987. Βλ. επίσης R. E. SULLIVAN, *The Carolinian Age: Reflections on its place in the History of the Middle Ages*, *Speculum* 64 (1989) 267-306, όπου και εκτενής σχετική βιβλιογραφία.
4. A. J. CARLYLE, *A History of the Medieval political Theory in the West*, I, 1903.
5. R. FOSSIER, *Le Moyen Age*, I-III, Paris 1982-83.

υπάρχει ήδη στις *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadance* του Montesquieu⁶ και η οποία απεθάρρυνε την ενασχόληση με τη βυζαντινή ιστορία, τουλάχιστον σέ ό,τι αφορά την μετά τον έκτο αιώνα περίοδο και την προϊούσα ελληνοποίηση του Βυζαντίου. Η φράση, που κατά τον Montesquieu αποδίδει την ιστορία της ελληνικής αυτοκρατορίας του Βυζαντίου ως «ένα πλέγμα από επαναστάσεις, στάσεις και δολιότητες»⁷, σε συνδυασμό με την εξαιρετικά κριτική θεώρηση του ρόλου τόσο του αυτοκρατορικού θεσμού όσο —και κυρίως— της εκκλησίας κατά την ίδια περίοδο, συνετέλεσε στη δημιουργία μιας διαχωριστικής γραμμής που αποκόβει τον ελληνικό μεσαίωνα από τις εξελίξεις στη Δύση.

Ο ίδιος άλλωστε θεωρούσε την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως «μία συνεχόμενη εναλλαγή κακώσεων που δημιουργούσε η επιτήδεια πλεονεξία των αυτοκρατόρων»⁸ και απέδιδε την επιβίωσή της αποκλειστικά είτε σε εξωγενή, είτε σε καθαρώς οικονομικά αίτια, όπως η διάσπαση της αραβικής ενότητας ή η εμπορική και ναυτική υπεροχή του Βυζαντίου. Η στάση αυτή, αν και έχει εν τω μεταξύ δώσει τη θέση της σε μια συνεχή έρευνα από ένα μεγάλο αριθμό δυτικών ιστορικών που αναλύουν διεξοδικά την πορεία και τα χαρακτηριστικά του βυζαντινού μεσαίωνα και συχνά τις σχέσεις του με τον αντίστοιχο δυτικό μεσαίωνα⁹ έχει αφήσει σημάδια που επηρεάζουν και σήμερα την ιστορική έρευνα. Οι ειδικοί της βυζαντινής περιόδου τείνουν να αντιμετωπίζουν το Βυζάντιο ως «κομβικό σημείο» στο χώρο και στο χρόνο, αλλά η τοποθέτησή του στο ευρύτερο πλαίσιο της όλης μεσαιωνικής και παγκόσμιας ιστορίας αποτελεί διαφορετικό ζήτημα. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, ότι οι περισσότεροι με-

6. P. LEMERLE, *Montesquieu et Byzance, Le Flambeau* 31e année, 4, 1948, 1-8.

7. P. LEMERLE, ό.π., σ. 6: “L’histoire de l’empire grec n’est plus qu’un tissu de révoltes de séditions et de perfidies”.

8. MONTESQUIEU, *Mes Pensées, Oeuvres Complètes*, éd. de la Pléiade, Paris 1949, τ. I, σ. 1375: “cette suite continuelle de vexations que l’avidité subtile des empereurs avait imaginée”.

9. Αναφέρω ενδεικτικά από την πλούσια ειδικότερη βιβλιογραφία, FR. DOELGER, *Byzanz und die Europäische Staatenwelt*, Ettal 1953, το συλλογικό έργο που δημοσιεύθηκε από την Ακαδημία του Βερολίνου, *Byzanz in der Europäischen Staatenwelt*, και τις μελέτες που παρουσιάστηκαν στην Α΄ Διεθνή Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί 1985) με θέμα «*Βυζάντιο και Ευρώπη*», όπου οι τίτλοι (ακόμη και αυτός της Ακαδημίας του Βερολίνου που τοποθετεί το Βυζάντιο σε συνάρτηση με τον ευρωπαϊκό μεσαίωνα) είναι ήδη χαρακτηριστικοί της τομής ανάμεσα στον βυζαντινό και στον δυτικό μεσαίωνα, και της ταύτισης της Δύσης με την Ευρώπη.

σαιωνολόγοι αγνοούν το Βυζάντιο, εκτός από τα σημεία εκείνα στα οποία η ιστορία του διασταυρούται με τη δυτική μεσαιωνική ιστορία¹⁰. Σε έργα απευθυνόμενα στο ευρύτερο κοινό τα πράγματα περιπλέκονται περισσότερο. Η αντιμετώπιση του Βυζαντίου γίνεται σαν κάτι το διαφορετικό, σε αντιδιαστολή προς το δυτικό μεσαίωνα και όχι σε παράλληλη εξέταση. Ας δούμε για παράδειγμα τη θεώρηση του Βυζαντίου σε δύο έργα μεγάλης εμβέλειας, μία παγκόσμια ιστορία και μία μεσαιωνική, από δύο ιστορικούς του αιώνα μας, τον Α. Τουνβι και τον R. Φοσιέρ.

Είναι γνωστό ότι το έργο του Α. Τουνβι διαπνέεται από ορισμένες βασικές αρχές που είναι εμφανείς στο μνημειώδες *A Study of History*¹¹ και που επανεμφανίζονται σε άλλα συγγράμματά του όπως *A Crucible of Christianity*¹², *Christianity among the Religions of the World*¹³, *War and Civilization*¹⁴, *Hellenism, the History of a Civilization*¹⁵, κ.α. Κατά τον Τουνβι υπάρχει ένα πλήθος πολιτισμών (το 1972, στην τελευταία του καταγραφή τους ανέβαζε σε 31), που ο καθένας τους χαρακτηρίζεται από μία ψυχή, μία θρησκεία και περνά από τις φάσεις της γέννησης, της ανάπτυξης, του πολιτικού πλουραλισμού, της τομής και ρήξης με το ως τότε status quo, της διάλυσης, της οικουμενικής αυτοκρατορίας και της οικουμενικής θρησκείας¹⁶. Βεβαίως οι έννοιες του οικουμενικού κράτους (universal state) —με την έννοια όχι της γεωγραφικής παγκοσμιότητας αλλά των εδαφών όπου αναπτύσσεται ένας ενιαίος πολιτισμός—, της διάλυσης και της θρησκείας ως χαρακτηριστικών στοιχείων¹⁷ καθώς και οι παρεπόμενες έννοιες του εξωτερικού και εσωτερικού προλεταριάτου και της κυριαρχούσας μειονότητας που δίνει το στίγμα της διάλυσης του οικουμενικού κράτους, υπάρχουν ήδη στο έργο του Oswald Spengler, *H*

10. Βλ. για παράδειγμα τη θεώρηση του C. CAHEN, *Orient et Occident au temps des Croisades*, Paris 1983, που επικεντρώνεται στα κράτη που ιδρύθηκαν από τους Σταυροφόρους στην Ανατολή και στην άνοδο των παραθαλάσσιων ιταλικών εμπορικών πόλεων, περιορίζοντας τό ρόλο του Βυζαντίου στο ελάχιστο και αυτό από την οπτική γωνία της αντίθεσης μεταξύ δυτικής εκκλησίας και βυζαντινής ορθοδοξίας.

11. Α. ΤΟΥΝΒΙ, *A Study of History* (six-volume edition, London 1934-1939). New, one-volume edition revised and abridged 1972 (2nd ed. 1976).

12. Α. ΤΟΥΝΒΙ, *The Crucible of Cristianity. Judaism, Hellenism and the Historical Background of the Christian Faith*, London 1969 (2nd ed. 1971).

13. Α. ΤΟΥΝΒΙ, *Christianity among the Religions of the World*, New York 1957, London 1958.

14. Α. ΤΟΥΝΒΙ, *Guerre et Civilisation*, traduction française par A. Colnat, Paris 1962.

15. Α. ΤΟΥΝΒΙ, *Hellenism, the History of a Civilization*, New York 1962.

16. Α. ΤΟΥΝΒΙ, *A Study of History*, London 1972 (2nd ed. 1976) σ. 211 επ.

17. Ό.π., σ. 243, 255.

*Παρακμή της Δύσης*¹⁸. Όμως, αντίθετα από τον Spengler, ο Toynbee, παρακολουθώντας την αλληλουχία συνεχειών και τομών στους ανθρώπινους πολιτισμούς, δίνει έμφαση στα δάνεια του κάθε πολιτισμού από τους άλλους και στη γένεση ενός πολιτισμού από την παρακμή ενός προηγούμενου. Υπογραμμίζει έτσι το ενιαίο και τη συνέχεια των πολιτισμών και προχωρά σε μια ανασύσταση της ενότητας της ιστορίας της ανθρωπότητας χρησιμοποιώντας τρία βασικά παραδειγματικά υποδείγματα μοντέλα:

α) το ελληνικό-δυτικό, το οποίο χαρακτηρίζεται από μικρές ανεξάρτητες ενότητες που μόνο χάνοντας την ανεξαρτησία τους μπορούν να ενταχθούν στην ομοιομορφία μιας οικουμενικής ενότητας,

β) το εβραϊκό, που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μιας μικρής ενότητας με συνείδηση της ιδιαίτερης αποστολής της, η οποία επιζεί μέσα στην οικουμενική ενότητα και

γ) το κινεζικό, το οποίο χαρακτηρίζεται από ένα πλήθος ενοτήτων που προέρχονται από τη διάσπαση μιας οικουμενικής ενότητας και που τείνουν να την επανασυστήσουν¹⁹.

Στα πλαίσια αυτά ο Toynbee εξετάζει την ιστορία της ανθρωπότητας ως σύνολο²⁰, κατά το πρότυπο των «πανοραμικών», όπως τους χαρακτηρίζει ο ίδιος²¹, ιστορικών της αρχαιότητας, του Ηροδότου και του Πολύβιου, των οποίων οι ιστορίες αναφέρονται σε ολόκληρο τον τότε γνωστό κόσμο. Η θέση του Βυζαντίου στο όλο σχήμα συνέχειας και ρήξης που ακολουθεί ο Toynbee, διατηρεί αρκετά στοιχεία από την παράδοση των στερεοτύπων και clichés που συναντώνται στον Montesquieu. Οι όροι που αναφέρονται στο Βυζάντιο μέσα σ' αυτή την ευρύτερη θεώρηση του Toynbee, είναι αυτοί καθ' εαυτοί χαρακτηριστικοί: για παράδειγμα, ο όρος που χρησιμοποιείται για το Βυζάντιο ως κρατική οντότητα είναι ο ήδη γνωστός από την παλαιότερη ιστοριογραφία όρος «Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος», που δίνει έμφαση στον ανατολικό γεωγραφικό χαρακτήρα του Βυζαντίου και που ο J. B. Bury καθιέρωσε στις αρχές του αιώνα μας στη διεθνή επιστημονική βιβλιογραφία ως συνώνυμο της συνέχειας του Ύστερου Ρωμαϊκού Κράτους²².

18. O. SPENGLER, *Der Untergang des Abendlandes; Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. I. Gestalt und Wirklichkeit. II. Welthistorische Perspektiven. München 1923. = *Le déclin de l' Occident: Esquisse d' une morphologie de l'histoire universelle*, I et II. Traduction française par M. Tazerout 3, Paris 1967.

19. A. TOYNBEE, *A Study of History*, σ. 8.

20. Ό.π., σ. 10.

21. Ό.π., σ. 11.

22. J. B. BURY, *History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession*

Ωστόσο η θεώρηση του Τουνβее, παρά τις αναμφισβήτητες επιδράσεις, απέχει πολύ από την κλασική πλέον εικόνα του J. B. Bury, όπου το Βυζάντιο αποτελεί ένα συγκερασμό του Ρωμαϊκού κράτους, του Ελληνικού πολιτισμού και της χριστιανικής θρησκείας που λειτουργούσε ως προμαχώνας απέναντι στις εξ Ασίας επιθέσεις. Για τον Τουνβее, ο όρος «Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος», περιλαμβάνει όχι μόνο μία γεωγραφική έννοια (των ανατολικών εδαφών της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας) αλλά και ένα πολιτισμό που δημιουργείται σταδιακά από ορισμένες αξίες, πάντα στα ίχνη ενός προηγούμενου και που, βήμα προς βήμα, ανακαλύπτει τον εαυτό του, ενώ η θεώρηση αυτών των αξιών εξακολουθεί να μεταλλάσσεται.

Είναι χαρακτηριστικό ότι μέσα στο *A Study of History* το Βυζάντιο εξετάζεται σε συνάφεια με τα κεφάλαια που αναφέρονται στην «κατάρρευση των πολιτισμών»²³ και ότι το κεφάλαιο που του αφιερώνεται φέρει τον τίτλο «η λατρεία ενός εφήμερου θεσμού»²⁴. Για τον Τουνβее, το εφήμερο του Βυζαντίου έγκειται στο ότι στηρίχθηκε στα «συντηρητικά», ρωμαϊκά του στοιχεία, και όχι σε εκείνα, ελληνικά και συριακά, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τη δυναμική έκφραση ενός νέου πολιτισμού²⁵.

Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, το Βυζάντιο φαίνεται να είναι στο διαχρονικό πλαίσιο ένα σημείο φθοράς, ένα σχεδόν τέλος, που όμως αποτελεί ταυτόχρονα τη γέφυρα ανάμεσα στα δύο σκέλη του ελληνικού-δυτικού υποδείγματος.

Εδώ εμφανίζεται μία αντινομία, για την υπέρβαση της οποίας χρειάζεται η ανάλυση ενός ακόμη χαρακτηριστικού όρου που χρησιμοποιεί ο Τουνβее εν αναφορά προς το Βυζάντιο: πρόκειται για τον όρο «Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη», τον οποίο ο Τουνβее αντιδιαστέλλει προς τον όρο «Δυτική Χριστιανοσύνη»²⁶. Με την αντιδιαστολή αυτή η Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη υποκαθίσταται στην έννοια της Ανατολής, περιλαμβάνοντας τόσο το Ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος όσο και τους πληθυσμούς που αυτό έφερε στην Ορθοδοξία. Άλλωστε, στην ανάλυση του Τουνβее, η Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη βρίσκεται σε συνεχή αντιπαράθεση τόσο με τη Δυτική Χριστιανοσύνη και με το Ισλάμ, όσο και με το ελληνικό και ρωμαϊκό παρελθόν και αποτελεί ένα σταθερό σημείο αναφοράς για το Βυζάντιο το

---

of Basil I (802-867AD), London 1912. Βλ. επίσης, *Cambridge Mediaeval History* IV, 1975, Introduction of 1923 by J. B. Bury, σ. XV.

23. A. TOYNBEE, *A Study of History*, σ. 183, 211.

24. Ό.π., σ. 180.

25. Ό.π., σ. 314, 397.

26. Ό.π., *passim*.

οποίο ο Τοϋνβее δεν εξετάζει ως ένα αυτόνομο σύνολο, αλλά προσδιορίζει μέσω συνεχών συγκρίσεων και αναφορών στο χρόνο και στο χώρο.

Έτσι στο έργο του Τοϋνβее η έννοια της Ορθόδοξης Χριστιανοσύνης είναι βασική προκειμένου να προσδιορισθεί το Βυζάντιο ως σημείο φθοράς αλλά και γέφυρας στη συνέχεια των πολιτισμών, κι αυτό σε μία ιστορική στιγμή όπου η Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη φαίνεται να θριαμβεύει: ανακόπτει πρώτα την περσική και ύστερα την αραβική εξάπλωση²⁷, όταν η αντίστοιχη Δυτική προβάλλει αποτελεσματική αντίσταση μόνο όταν οι Άραβες περάσουν τα Πυρηναία. Ταυτόχρονα ο θρίαμβός της αυτός συνεπάγεται, στην προσπάθεια ενότητας του Βυζαντίου μπροστά στον εξωτερικό κίνδυνο, την αναβίωση του ρωμαϊκού παρελθόντος, που η Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη θα αναγορεύσει σε ιδεατό σχήμα, σχεδόν σε είδωλο²⁸, και θα ταυτισθεί μαζί του.

Από μία άλλη πλευρά όμως, η εξάρτηση —και αρκετά συχνά η υποταγή— της εκκλησιαστικής εξουσίας της Ορθόδοξης Χριστιανοσύνης από την πολιτική, απέκλειε την περίπτωση δημιουργίας κάποιου είδους «πατριαρχικού κράτους» —με την έννοια της κοσμικής εξουσίας του πατριαρχείου— κατά το πρότυπο της Παποσύνης²⁹. Αυτό εμπεριείχε μια εγγενή αδυναμία όσον αφορά το ιεραποστολικό έργο της Ορθόδοξης Χριστιανοσύνης, παρά τον μεγαλύτερο, —παραδοσιακό άλλωστε³⁰— φιλελευθερισμό της σε σχέση με τη Δυτική που επέβαλλε τα λατινικά, αφού η Ορθοδοξία ουδέποτε επεχείρησε να επιβάλει την ελληνική λειτουργία και γλώσσα. Η αδυναμία αυτή συνίστατο στο ότι η αποδοχή της Ορθόδοξης Χριστιανοσύνης προσέφερε περιθώρια ερμηνείας πέρα από το ιεραποστολικό-θρησκευτικό της περιεχόμενο. Μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποδοχή αν όχι της επικυριαρχίας, τουλάχιστον της σφαίρας επιρροής της αντίστοιχης πολιτικής εξουσίας, δηλαδή του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους.

Με τον τρόπο αυτό, μακροπρόθεσμα, ο θρίαμβος της Ορθόδοξης Χριστιανοσύνης, καταλήγει στη θεώρηση του Τοϋνβее σε αποσταθεροποιητικό παράγοντα, όταν το Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος δέχεται επιθέσεις από το ίδιο το εσωτερικό της Ορθόδοξης Χριστιανοσύνης, σε μία προσπάθεια κυριαρχίας πάνω στην έδρα της, την Κωνσταντινούπολη, ώστε να

27. Α. ΤΟΥΝΒΕΕ, ό.π., σ. 183.

28. Ό.π., σ. 183-185.

29. Ό.π., σ. 183-4.

30. J. MEYENDORFF, *Unité de l' Empire et divisions des chrétiens*, traduction française par Françoise Lhoest, Paris 1993, σ. 34 επ. και 84 επ.

εξασφαλιστεί η χειραγώγηση της³¹. Οι βουλγαρικοί πόλεμοι του 9ου-10ου αιώνα αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της τάσης αυτής.

Ταυτόχρονα ο Τοϋνβιτς αναγνωρίζει τον ρόλο της Ορθόδοξης Χριστιανοσύνης σε ό,τι ονομάζουμε πρώιμη αναγέννηση του 10ου αιώνα, αν και υπογραμμίζει ότι στην αναγέννηση αυτή επικρατούν περισσότερο χαρακτηριστικά διατήρησης και όχι δημιουργίας και δέχεται τη δράση της ως γονιμοποιού δύναμης της Δυτικής Χριστιανοσύνης, μέσω της τελικής πτώσης του Βυζαντίου³². Στη θεώρηση του Τοϋνβιτς το Βυζάντιο εμφανίζεται ως μία πολύ «διακριτική» εποχή που βιώνει ένα συνεχές παιχνίδι ανάμεσα στη ρήξη και στη συνέχεια. Ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συνέχεια του ρωμαϊκού κόσμου (όπως η κρατική μορφή του Βυζαντίου) οδηγεί, σε τελευταία ανάλυση, στη διάλυσή του και ό,τι εμφανίζεται ως ρήξη με το ελληνικό μοντέλο (όπως η Ορθόδοξη Χριστιανοσύνη), αποτελεί στοιχείο της επιβίωσής του³³. Μέσα στη θεώρηση αυτή, η Ορθοδοξία ως σήμα της οικουμενικότητας του Βυζαντίου και το γεωγραφικό στίγμα της Ανατολής αποτελούν τα χαρακτηριστικά στοιχεία του μεσαιωνικού ελληνισμού.

Πρόκειται για μιά τάση της δυτικής ιστοριογραφίας να βλέπει στην ανατολή, μετά τη διάλυση της μεσογειακής ενότητας³⁴ από τους Άραβες τον έβδομο αιώνα, έναν ορθόδοξο ανατολικό πολιτισμό του οποίου όμως τα όρια συμπίπτουν με αυτά της πολιτιστικής εξάπλωσης του ελληνισμού. Είναι η θεώρηση αρκετών κλασσικών μονογραφιών των μέσων του αιώνα, όπως του H. St. L. B. Moss, *The Birth of the Middle Ages*³⁵, του C. Delisle Burns, *The First Europe*³⁶, ή του R. E. Sullivan, *Heirs of the Roman Empire*³⁷.

Η θεώρηση όμως αυτή, στην οποία ο μεσαιωνικός ελληνισμός αποτελεί τμήμα —αν και συχνά εμφανίζεται ως το κυρίαρχο πολιτιστικά στοιχείο— ενός ανατολικού ορθόδοξου πολιτισμού, οδηγεί, σε ακραίες περιπτώσεις, στο να παρουσιάζεται ως κάτι διαφορετικό, ξένο προς τον επικρατούντα

31. A. TOYNBEE, ό.π., σ. 184.

32. Ό.π., σ. 186.

33. Ό.π., σ. 186-7.

34. H. PIRENNE, *Mahomet et Charlemagne*, Paris-Bruxells 3, 1937, nouvelle édition et études complementaires par B. LYON, A. GUILLOU, F. GABRIELLI, H. STEUER, Milano-Paris 1987, σ. 68.

35. H. ST. L. B. MOSS, *The Birth of the Middle Ages*, (395-814), Oxford 1935.

36. C. DELISLE BURNS, *The First Europe: A Study of the Establishment of Medieval Christendom*, London 1947.

37. R. E. SULLIVAN, *Heirs of the Roman Empire*, New York 1960.

ορθόδοξο πολιτισμό του Βυζαντίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ευρύτατη κυκλοφορία ιταλική γεωγραφική εγκυκλοπαίδεια *Il Milione*, που στην εκτεταμένη αναφορά της στην ιστορία της Ελλάδας, στο αντίστοιχο λήμμα, υπογραμμίζει τον ανατολικό της χαρακτήρα, όπως διαμορφώθηκε κάτω από τη «βυζαντινή κατοχή» (sic)³⁸.

Στη θεώρηση ενός ιστορικού του Μεσαίωνα όπως ο Robert Fossier, θεώρηση περισσότερο αναλυτική και διεισδυτική, υπάρχουν τόσο επιρροές από προηγούμενες θεωρίες και παρατηρήσεις όσο και αντιθέσεις προς παλαιότερα στερεότυπα. Υπάρχουν κυρίως νεώτερες επισημάνσεις και έμφαση σε διαφορετικά σημεία. Στο τρίτομο έργο *Le Moyen Age*, που οφείλεται κατά κύριο λόγο στον ίδιο και εκδίδεται υπό την επίβλεψή του, η εποχή του Μεσαίωνα παρακολουθείται τόσο στη δυτική όσο και στην ισλαμική και βυζαντινή της έκφραση ως, τρόπον τινά, μία ανασύσταση της μεσογειακής ενότητας μέσα από το πλέγμα των διεθνών σχέσεων και των νέων κοινωνικών δομών της εποχής³⁹.

Και εδώ, όπως και στη θεώρηση του Τουνβее, το Βυζάντιο εξετάζεται σε αντιδιαστολή προς τη Δύση. Και εδώ, εμφανίζεται η ίδια αντίθεση ανάμεσα στη Δυτική και στην Ανατολική Χριστιανοσύνη. Ο όρος όμως που χρησιμοποιείται από τον Fossier για την Ορθοδοξία είναι «Ελληνική Χριστιανοσύνη»⁴⁰, ενώ προεξάρχον αντίστοιχο στοιχείο της Δύσης αποτελεί η δυτική (λατινική) Εκκλησία. Για παράδειγμα στη σύγκριση της ιεραποστολικής συμπεριφοράς των δύο εκκλησιών του Μεσαίωνα, ο Fossier κάνει λόγο για «έλληνες» και «λατίνους» ιεραποστόλους⁴¹. Ταυτόχρονα, αναφέρεται στο εμπόριο της ανατολής ως «ελληνικό» εμπόριο⁴², ταυτίζοντας και αυτός, όπως και ο Τουνβее, τον μεσαιωνικό ελληνισμό με την Ανατολή, αυτή τη φορά όχι μέσω της θρησκείας αλλά μέσω των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων της εποχής. Αντίστοιχα, χρησιμοποιεί τον όρο «έλληνες» και στα πλαίσια των διεθνών διακρατικών σχέσεων⁴³.

Η ταύτιση αυτή που, χωρίς να αγνοεί την μέχρι τότε προσφορά της ελληνικής σκέψης, υπογραμμίζει την ελληνοποίηση του Βυζαντίου, ιδίως από τον έκτο-έβδομο αιώνα και εξής και φθάνει στην αναγνώριση της ελληνικότητάς του (κυρίως μετά τον 11ο αιώνα), αν και όχι ιδιαίτερα

38. *Il Milione*, ed. Novara 1984, s. v. Grecia, σ. 304.

39. R. FOSSIER, *Le Moyen Age*, I-III, Paris 1983, avec la collaboration de J. P. POLY, A. VAUCHEZ, H. BESC, P. GUICHARD, A. DUCELLIER.

40. R. FOSSIER, ό.π., passim.

41. Ό.π., τ. II, σ. 80.

42. Ό.π., σ. 255.

43. Ό.π., σ. 118.

διαδεδομένη, δεν απουσιάζει από τη διεθνή βιβλιογραφία, ακόμη και σε έργα που απευθύνονται σε ευρύτερο κοινό. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα, το λήμμα «Byzance» στην *Encyclopaedia Universalis*, όπου, εν αναφορά προς το Βυζάντιο από τον έβδομο αιώνα και εξής, χρησιμοποιείται αποκλειστικά ο όρος «Empire Grec d'Orient», αντικαθιστώντας τη συνήθη ορολογία του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους⁴⁴. Ο ίδιος όρος συναντάται και στον Τουνβее, αν και σπανιότατα, με τη διατύπωση «Ορθόδοξη Χριστιανική Ελληνική Αυτοκρατορία», διατύπωση που παραπέμπει σε ό,τι ο Τουνβее θεωρεί χαρακτηριστικά στοιχεία του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους, αλλά που ταυτόχρονα εκφράζει μία *expressis verbis* παραδοχή της σύνδεσης του μεσαιωνικού ελλητισμού με την Ορθόδοξη Χριστιανισμένη και την Ανατολή, στοιχεία που ο ίδιος υπεγράμμισε⁴⁵.

Πέρα όμως από οποιαδήποτε ορολογία, η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στη θεώρηση του Τουνβее και σε εκείνη του Fossier ευρίσκεται στην αντιμετώπιση του Βυζαντίου στα πλαίσια της συνέχειας των πολιτισμών. Για τον πρώτο, όπως ήδη αναφέραμε, πρόκειται για ένα σημείο φθοράς: απόληχος της παράδοσης του Gibbon, που θεωρούσε το Βυζάντιο ως παρακμή της Ρώμης⁴⁶, έστω κι αν δύσκολα θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τον Τουνβее συνεχιστή της, αφού αναγνωρίζει τόσο τα συντηρητικά όσο και τα αναγεννησιακά στοιχεία του Βυζαντινού πολιτισμού. Για τον δεύτερο, που εξετάζει παράλληλα τον μεσαιωνικό-δυτικό και τον βυζαντινό κόσμο, το Βυζάντιο των μέσων αιώνων είναι ένα σημείο ακμής που χαρακτηρίζεται από ζωή και δημιουργία, αντίθετα προς τη μακρά στασιμότητα που κυριαρχεί στη Δύση σχεδόν μέχρι το τέλος του 10ου αιώνα και την επερχόμενη τότε αλλαγή των κοινωνικών δομών⁴⁷.

Επιπλέον, στη θεώρηση του Fossier, παρακολουθώντας το Βυζάντιο σε αντιδιαστολή προς τη Δυτική Ευρώπη ως κράτος εν ακμή που ακολουθεί μια σταθεροποιητική-συντηρητική (με την έννοια της διατήρησης των κεκτημένων) πορεία περίπου ως τα μέσα του 11ου αιώνα οπότε θα αρχίσει να οπισθοχωρεί εδαφικά, εισάγεται μία ακόμη διάσταση: η έννοια του Βυζαντίου ως ευρωπαϊκού κράτους. Πρόκειται για μια διάκριση τόσο φυσική-γεωγραφική όσο και πολιτιστική. Οι διαφορές, σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές δομές ανάμεσα στην ευρωπαϊκή (που, σημειωτέον για τον

44. *Encyclopaedia Universalis*, τ. VII, s.v. "Grèce".

45. A. TOYNBEE, *A Study of History*, σ. 271.

46. E. GIBBON, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, London 1776-1778; ed. by J. B. BURY, I-VII, London 1896-1900.

47. R. FOISSIER, *Le Moyen Age*, ό.π., τ. II, σ. 6-7.

Fossier και τον συγγραφέα του αντίστοιχου κεφαλαίου A. Ducellier, περιλαμβάνει όχι μόνο τα Βαλκανικά του εδάφη αλλά και τη δυτική Μικρά Ασία) και την ασιατική ζώνη του Βυζαντίου, υπογραμμίζονται. Μικτή ιδιοκτησία, δημογραφική υγεία, ισορροπία πόλης-υπαίθρου στην πρώτη, μεγάλη ιδιοκτησία και δημογραφική ερήμωση στη δεύτερη, που καθιστούν τις ανατολικές επαρχίες, —την ασιατική ζώνη του Βυζαντίου— ολόένα και πιο ευάλωτες στους εξωτερικούς κινδύνους⁴⁸.

Η θεώρηση αυτή, περισσότερο ευθύγραμμη από εκείνη του Τουνβее, επαναφέρει ταυτόχρονα, *mutatis mutandis*, στα πλαίσια του Βυζαντίου μια διάκριση που οφείλεται στην αρχαία ελληνική σκέψη: την αντιδιαστολή Ευρώπης-Ασίας όπως είχε ήδη διατυπωθεί από τον Ισοκράτη και στη συνέχεια από τους Έφορο και Θεόπομπο ως ενός δίπολου, που θεωρεί την Ευρώπη αντιπρόσωπο ενός ελεύθερου και λογικά ισορροπημένου πνεύματος και την Ασία φορέα ενός πνεύματος τυραννίας και καταπίεσης⁴⁹, αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση η διάκριση αυτή περιορίζεται στις κοινωνικές και οικονομικές δομές.

Θα πρέπει να σημειωθεί όμως ότι ούτε στη θεώρηση του Τουνβее ούτε σε αυτή του Fossier τίθενται σε αμφισβήτηση η ρωμαϊκή παράδοση του Βυζαντίου και η μετεξέλιξή του σε ιδιαίτερη κρατική οντότητα, έστω και αν τα κυρίαρχα στοιχεία διαφέρουν. Και οι δύο φαίνονται να αποδέχονται τη θέση του Finley⁵⁰ που τοποθετούσε τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε μια «Ρωμαϊκή» και σε μια «Βυζαντινή» αυτοκρατορία στη βασιλεία του Λέοντος Γ΄ Ισαύρου, παρά το γεγονός ότι και οι δύο συγγραφείς υπογραμμίζουν ότι πρόκειται για εξελικτική πορεία και όχι για τομή. Και οι δύο τονίζουν την ελληνικότητα, την ορθοδοξία, αλλά και το γεωγραφικό στίγμα της ανατολής ως χαρακτηριστικά στοιχεία του Βυζαντίου. Αν και η θεώρηση του R. Fossier ειδικότερα, επαναφέρει στο προσκήνιο το Βυζάντιο ως μέρος της Ευρώπης, η αντιδιαστολή προς τη Δύση επανέρχεται σε κάθε ευκαιρία και ο διαχωρισμός αυτός αποτελεί χαρακτηριστικό σημείο του έργου του. Πρόκειται για τη συνείδηση μιας διάκρισης που τοποθετεί το Βυζάντιο σε ότι ο Fernand Braudel ονόμαζε «η άλλη Ευρώπη»⁵¹. Μία διάκριση που φαίνεται να θεωρείται ως αυτόματα

48. R. FOSSIER, *Le Moyen Age*, ό.π., τ. II, σ. 213-215.

49. A. MOMIGLIANO, *L' Europa come concetto politico presso Isocrate e gli Isocratei*, *Rivista di Filologia e d' Istruzione Classica* 61 (1933) 479.

50. G. FINLEY, *History of Greece BC 146 to AD 1864*. Oxford 1877.

51. F. BRAUDEL, *Grammaire des Civilisations*, Paris, 1963, 2nde édition et ajouts 1966, réédition 1993, σ. 576.

αποδεκτή και ως ήδη παγιωμένη στους μέσους αιώνες, χωρίς να τίθεται το ερώτημα των αρχών της και των εννοιολογικών σχημάτων που την αποτελούν, ούτε της συνείδησης ή μη του περιεχομένου της τόσο από την πλευρά του Βυζαντίου όσο και από την πλευρά της Δύσης στην αντίστοιχη περίοδο⁵². Γιατί, αν και η συνειδητοποίηση των δυτικών μερών ως χαρακτηριζομένων από μία απόσταση που εμποδίζει την επικοινωνία, υπάρχει ήδη στους πρώτους αιώνες⁵³, το ενδιαφέρον της κάθε πλευράς για την άλλη εξακολουθεί να υφίσταται και να εκδηλώνεται συχνά ακόμη και σε επίπεδο ευρύτερου κοινού, με την κυκλοφορία φημών και ειδήσεων⁵⁴. Η διαφοροποίηση και η αποξένωση προωθούνται σταδιακά, κάτω από ένα πρίσμα αυξανόμενης αμοιβαίας δυσπιστίας.

Ωστόσο, και στους δύο συγγραφείς που εξετάζουμε και που δεν αποτελούν μεμονωμένες περιπτώσεις εν προκειμένω, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, έστω και αν ανήκουν και τα δύο στην ευρωπαϊκή παράδοση όπως στην ανάλυση του Fossier, φαίνεται να αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της θεώρησής τους. Ταυτόχρονα η υπογράμμιση των διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών στοιχείων του Βυζαντίου, όπως ο ανατολικός χαρακτήρας και η Ορθοδοξία, γίνεται *ad infinitum* και η εντύπωση που αποκομίζεται, παρά το διθυραμβικό τόνο του Toynebee για τον ρόλο της ελληνικής σκέψης, είναι ότι στο ίδιο στοχεύουν και οι αναφορές στην ελληνικότητα του Βυζαντίου.

Ωστόσο, σε τελευταία ανάλυση, οι θεωρήσεις αυτές δεν είναι αρνητικές. Ίσως γιατί, υπογραμμίζοντας τα διαφορετικά στοιχεία ενός πολιτισμού, προκαλούν μία έμμεση σύγκριση που επιτρέπει την τοποθέτηση του μεσαιωνικού ελληνισμού στά πλαίσια μιας ευρύτερης ευρωπαϊκής ή παγκόσμιας θεώρησης. Η κρίση ανήκει στον αναγνώστη.

52. Για μία πρώτη απάντηση σε ό,τι αφορά τη συνειδητοποίηση των διαφορών και ομοιοτήτων από την πλευρά του Βυζαντίου, όπως δίδεται ήδη από την ανάλυση των χρησιμοποιούμενων όρων «δύση», «εσπερία», κ. α. στην αντίστοιχη περίοδο, βλ. την υπό έκδοση μελέτη μου «Η δύση, τα εσπερία: εννοιολογικά σχήματα στη μεσοβυζαντινή σκέψη».

53. C. DE BOOR, *Excerpta Historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta*, t. IV, *Excerpta de Sententiis*, éd. PH. BOISSEVAIN, Berlin 1906, excerpta ex Eunapio, σ. 94: «ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους Εὐτροπίου τοῦ εὐνούχου τῶν μὲν περὶ τὴν ἐσπέραν οὐδὲν ἀκριβῶς γράφειν (ἦν) εἰς ἐξήγησιν. Τὸ τε γὰρ διάστημα τοῦ πλοῦ καὶ μήκος μακρὰς ἐποίει τὰς ἀγγελίας καὶ διεφθαρμένας ὑπὸ χρόνου...».

54. Βλ. για παράδειγμα τις φήμες που κυκλοφορούν στη Δύση σχετικά με το ρόλο της Προκοπίας στη διαμάχη μεταξύ Μιχαήλ Α΄ και Λέοντος Ε΄, *Monumenta Germaniae Historica* V, 8, σ. 99 επ.

RÉSUMÉ

HELLÉNISME MÉDIÉVAL ET MONDE MÉDIÉVAL. QUELQUES COMMENTAIRES AUX ANALYSES DE ARNOLD TOYNBEE ET DE ROBERT FOSSIER

A contre-courant de la tendance générale affichée par les historiens médiévistes qui limitent leur vision à l'histoire de l'Occident médiéval qu'ils considèrent comme l'histoire de l'Europe médiévale, A. Toynbee et R. Fossier présentent dans leurs oeuvres une vue d'ensemble de l'histoire byzantine. Ils soulignent les caractéristiques majeures de Byzance. Toynbee, dans *A Study of History*, met en avant le caractère orthodoxe et oriental de l'Empire, sans oublier l'influence de l'hellénisme. Pour Fossier, dans *Le Moyen Age*, Byzance est avant tout un état grec et orthodoxe, dont le caractère "oriental" se trouve plutôt aux provinces asiatiques, tandis que pour les provinces occidentales (balkaniques et de l'Asie Mineure), c'est le caractère "européen" qui prévaut. Les deux auteurs soulignent le caractère hellénique de Byzance, donnant ainsi à l'hellénisme médiéval sa place dans la trame de l'histoire, même si leurs vues sont contraires en la matière: pour Toynbee Byzance est placée sous le signe du déclin, tandis que pour Fossier c'est une période de gloire et de prospérité. Toutefois, ils opèrent une comparaison, soit explicite soit par inférence, avec l'Occident médiéval, en considérant le monde Byzantin comme distinct du monde occidental. Cette optique, même si elle perpétue une distinction traditionnelle sans s'interroger sur ses origines et son bien-fondé, met toutefois en valeur les caractéristiques propres à Byzance et permet en fin de compte au lecteur de placer Byzance dans la continuité historique.

NIKE KOUTRAKOU